

ROBERT PAWLAK
Warszawa

O PRAKTYCE PRZEDSIĘWZIĘCIA BADAWCZEGO

Ostatnie ćwierćwiecze to swoista „rewolucja jakościowa” w naukach społecznych, jak określili to Norman Denzin i Yvonna Lincoln we wprowadzeniu do najnowszego, trzeciego wydania podręcznika badań jakościowych¹. Przejawem dokonujących się zmian jest coraz częstsze wykorzystanie jakościowych metod badawczych i większa koncentracja na interpretacyjnych i jakościowych podejściach teoretycznych i empirycznych. Badania jakościowe zyskały na popularności, „wyszły z cienia” badań ilościowych i ugruntowały swoją pozycję na „scenie metodologicznej”. Obecnie są one czymś więcej niż tylko określonym podejściem, sposobem prowadzenia badań, ale — jak piszą Denzin i Lincoln — to pewien „projekt moralny, alegoryczny i terapeutyczny”. Stały się one narzędziem budowy lepszego i bardziej sprawiedliwego świata, walki o wyzwolenie społeczne, równe prawa osób znajdujących się w trudnym położeniu, niepełnosprawnych, kobiet, mniejszości etnicznych i religijnych.

Dotychczasowe publikacje z zakresu metodologii, które pojawiały się na polskim rynku wydawniczym, w głównej mierze koncentrowały się na tym, czym są badania jakościowe i jakie jest ich miejsce na gruncie nauk społecznych, w mniejszym stopniu omawiając kolejne etapy na drodze badacza. Wyjątek pod tym względem stanowi wydana w 2008 r. książka Davida Silvermana².

Adres do korespondencji: robertpawlak@aps.edu.pl

¹N. K. Denzin, Y. S. Lincoln, *Metody badań jakościowych*, t. 1, tłum. K. Podemski i in., Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.

²D. Silverman, *Prowadzenie badań jakościowych*, tłum. J. Ostrowska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.

Projektowanie badania jakościowego to wartościowa i interesująca publikacja wydana przez Wydawnictwo Naukowe PWN w serii Niezbędnik Badacza. Jej autorem jest Uwe Flick — ceniiony niemiecki socjolog, profesor na Alice Salomon University of Applied Science w Berlinie, autor wielu prac z zakresu metodologii badań społecznych³. Jest to podręcznik w całości poświęcony przygotowaniu badania jakościowego — od sformułowania problemu badawczego do sporządzenia raportu z badania. Poszerza on naszą wiedzę metodologiczną, ukazuje jak zaplanować badanie jakościowe zgodnie z zasadami sztuki, na co zwrócić uwagę, co rozważyć, na co uważać, przed czym się wystrzeżać. Jest to praktyczny, dobrze opracowany przewodnik dla wszystkich osób prowadzących badania społeczne. Jego autor koncentruje się na warsztacie badacza jakościowego, jego rzemiośle, potrzebnej mu wiedzy i zestawie niezbędnych umiejętności⁴.

Książka rozpoczyna się od krótkiego wprowadzenia, poświęconego serii Niezbędnik Badacza, na którą składa się osiem publikacji z obszaru metodologii badań jakościowych, przygotowanych do druku lub już wydanych przez Wydawnictwo Naukowe PWN. Każda z nich jest poświęcona osobnemu zagadnieniu (są to na

³Uwe Flick, *Projektowanie badania jakościowego*, tłum. Paweł Tomanek, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010, stron 206.

⁴W książce celowo pominięto informacje na temat społecznego kontekstu badań, sytuacji wywiadu, technik jego prowadzenia, wpływu badacza na uzyskane rezultaty itp. Wiedzę tego typu odnajdziemy w przygotowanej do druku pracy Steinara Kvale pt. *Prowadzenie wywiadów*, która stanowi osobną pozycję w Niezbędniku Badacza.

przykład: materiały wizualne, badania etnograficzne, indywidualne wywiady pogłębione, zogniskowane wywiady grupowe). Rozdział pt. „O serii Niezbędnik Badacza” kończy się krótką, 1,5-stronicową informacją, zatytułowaną „O tej książce”.

Recenzowana publikacja składa się z jedenastu rozdziałów. Każdy z nich rozpoczyna się spisem podrozdziałów oraz informacją, jakie umiejętności nabędzie czytelnik po jego lekturze („Po przeczytaniu tego rozdziału będziesz:”), kończy się natomiast podsumowaniem („Warto zapamiętać”) oraz odniesieniem do zalecanej literatury („Warto przeczytać”). W każdym rozdziale znajdziemy interesujące przykłady ilustrujące omawiane zagadnienia, zaczerpnięte z badań przeprowadzonych przez autora lub innych badaczy. Całość kończy użyteczny słowniczek terminów metodologicznych (zawierający też angielskie tłumaczenia terminów), bibliografia i indeks nazwisk.

Już we wprowadzeniu dowiadujemy się, że badania jakościowe nie są po prostu badaniami „nie-ilościowymi”, ale jest to zbiór różnorodnych podejść teoretycznych i badawczych, które pozwalają przyglądać się światu oraz opisywać i interpretować procesy społeczne, odwołując się do doświadczeń jednostek i grup, analizując interakcje zachodzące między nimi oraz studiując rozmaite dokumenty, takie jak teksty, obrazy, filmy, muzykę i inne. „Wspólne dla tych podejść jest dążenie do roszyfrowania — przy użyciu kategorii znaczących i bogatych w szczególności — tego, w jaki sposób ludzie tworzą świat wokół siebie, co robią z tym, co im się przydarza (s. 13).

W rozdziale 1 pt. „Czym są badania społeczne” autor przedstawia następującą definicję badań jakościowych: „Badania jakościowe używają więc tekstu zamiast liczb jako materiału empirycznego, wychodzą od koncepcji społecznego tworzenia badanych rzeczywistości, skupiają się na punktach widzenia uczestników badań, ich codziennych praktykach oraz wiedzy dotyczącej przedmiotu badania” (s. 22). W rozdziale tym przeczytamy również o coraz większym różnicowaniu badań jakościowych i szerszym ich zastosowaniu przez różne dyscypliny (np. psychologię, medycynę), dowiemy się, czym jest zasa-

da odpowiedności (a więc dopasowania metody do problemu badawczego), w jaki sposób możliwe jest łączenie badań ilościowych i jakościowych w jednym projekcie oraz jakie są obecnie stosowane perspektywy w badaniach jakościowych.

Kolejny rozdział pt. „Od pomysłu na badanie do pytań badawczych” ukazuje przykłady inspiracji badawczych zaczerpnięte z klasycznych prac, takich jak studium Barneya Glassera i Anselma Straussa nad „świadomością umierania” czy praca Marii Jahody, Paula Lazarsfelda i Hansa Zeisela poświęcona bezrobotnym z Marienthalu. Źródłem pomysłów badawczych, jak pisze Flick, mogą być doświadczenia osobiste oraz problemy dotyczące całe społeczeństwo. Badania mogą być również próbą kontynuacji wcześniejszych projektów, mogą też służyć celom metodologicznym — przetestowaniu konkretnej metody badawczej, jej zalet lub ograniczeń. Po sformułowaniu problemu kolejnym, opisywanym przez Flicka, etapem jest sformułowanie pytań badawczych oraz przyjęcie określonej perspektywy teoretycznej. Zaleca on przy tym zapoznanie się z literaturą naukową poświęconą analizowanemu problemowi i przestudiowanie wcześniejszych badań. Odwołuje się do własnych badań na temat „profesjonalnych koncepcji zdrowia” przeprowadzonych wśród pielęgniarek środowiskowych i lekarzy. Przedstawia listę pytań badawczych. Początkującym badaczom zaleca postawienie najwyżej dwóch pytań.

Rozdział 3 prezentuje logikę i wskazówki dotyczące doboru próby w badaniach jakościowych, doboru miejsc do badania, zasady selekcjonowania materiałów oraz uzyskiwania zgody i dostępu do badanych osób. Dobór próby w badaniach jakościowych nie ma na celu generalizowania wyników w sensie statystycznym, a badana populacja nie jest „miniaturą społeczeństwa”, jak w przypadku badań ilościowych. Badania jakościowe kierują się innymi zasadami i logiką. Dobór próby ma tu charakter bardziej elastyczny, a cechy badanej populacji powinny uwzględniać różnorodność badanego zjawiska, co prowadzi do lepszego jego zrozumienia i możliwie pełnego scharakteryzowania. Badacz może uwzględniać w badanej próbie przypadki

„ekstremalne”, by spojrzeć na badane zjawisko z jego krańców, może poszukiwać przypadków „typowych” albo uwzględnić przypadki „kluczowe” (ważne z jakichś powodów) lub „obrazowe” (ilustrujące opisywane zjawisko). W niektórych badaniach jakościowych bardziej odpowiednie jest dobranie miejsca do badania, a dopiero później poszukiwanie właściwych osób. Prowadząc badania jakościowe badacz może też sięgać do materiałów, które nie zostały wytworzone przez niego, ale przez różne instytucje, urzędy, dziennikarzy, badaczy i inne osoby. Taki „korpus materiałów” może zostać skompletowany jeszcze przed rozpoczęciem badania właściwego lub w jego trakcie. Planując badanie jakościowe badacz powinien starannie przemyśleć sposób dotarcia do badanych osób oraz zdobyć odpowiednie zezwolenia na prowadzenie badania, o czym pisze Flick w ostatniej części rozdziału.

Rozdział 4 pt. „Projekt badawczy” przedstawia poszczególne elementy projektu badawczego, rozumianego jako przemyślany i zaplanowany proces badania i analizowania materiałów, w celu uzyskania odpowiedzi na postawione pytanie badawcze. W jego skład wchodzi: cele, ramy konceptualne, metody badawcze i sposoby weryfikacji wyników. Wszystkie te elementy koncentrują się wokół pytania badawczego. Flick zwraca uwagę na kilka kluczowych spraw związanych z projektowaniem badania, po pierwsze — dobierając próbę powinniśmy zastanowić się nad tym, jakich będziemy dokonywać porównań, po drugie — musimy zastanowić się nad poziomem ogólności, do jakiego będziemy dążyć (uwzględniając brak możliwości generalizacji w sensie liczbowym i możliwość generalizacji „teoretycznej”), po trzecie — trzeba uwzględnić zarówno pewien zakres „swobody”, jak i potrzebę standaryzacji narzędzia, miejsca wywiadu czy sposobu jego przebiegu, po czwarte — powinniśmy rozważyć, kto będzie adresatem naszych badań i w jaki sposób powinny być zaprezentowane wyniki.

Jeżeli jedna metoda badawcza nie wystarcza do odpowiedniego ujęcia problemu, Flick zaleca zastosowanie triangulacji, a więc włączenia do projektu więcej niż jednej metody. Pozwala to na poszerzenie wiedzy na temat badanego za-

gadnienia i umożliwia dokonywanie nowych porównań. „Najnowsze tendencje badawcze skłaniają badaczy do częstszego łączenia metod jakościowych i ilościowych” (s. 84). Autor zaleca też ograniczanie zakresu tematycznego podejmowanych badań. Chodzi o to, aby temat był jasno sprecyzowany, projekt pozwalał na poznanie konkretnego problemu, tak by badacz był w stanie „uporać się z nim” w określonym czasie i przy określonych środkach. Flick zaleca też korzystanie z gotowych schematów badań jakościowych. Zasadnicze ich rozróżnienie to: badania przekrojowe (sprowadzające się do jednego porównywania przypadków) i dynamiczne (gdy w teren powracamy więcej niż jeden raz i porównujemy przypadki w czasie). W ostatniej części rozdziału autor omawia dwa przykłady własnych projektów badawczych (wspomniane już wcześniej „Profesjonalne koncepcje zdrowia” oraz „Zdrowie bezdomnej młodzieży”). Ukazuje założenia projektów, pytania badawcze oraz cechy materiału uzyskanego w czasie badań.

Rozdział 5 pt. „Zasoby i wyzwania” opisuje, jakimi zasobami rozporządza badacz w czasie realizacji projektu badawczego (czas, środki finansowe, środki techniczne, kompetencje, doświadczenie, współpracownicy) oraz przed jakimi wyzwaniami staje (dostęp do badanych, odpowiednie dopasowanie metody do badania). Wskazówki dotyczące zasobów i wyzwań mogą okazać się szczególnie pomocne dla wszystkich ubiegających się o finansowanie badań z grantu. Flick podkreśla, że projekt powinien być dobrze skalkulowany i zbilansowany. Czas potrzebny do jego realizacji obejmuje: zdobycie zgody na badania, realizację terenową, transkrypcje wywiadów, przeprowadzenie analiz. Należy też uwzględnić pewną „rezerwę” na nieprzewidziane zdarzenia i trudności. W ramce 5.1 Flick przedstawia zasady spisywania (transkrybowania) wywiadów, które mogą być wykorzystane na potrzeby badań, a w ramce 5.2 prezentuje fragment transkrypcji wywiadu. Użyteczna może też być ramka 5.3 ukazująca przykładowy harmonogram badań w miesiącach, wraz z poszczególnymi jego etapami. Solidna kalkulacja finansowa powinna obejmować „wystarczająco wysokie pensje” dla osób pracujących przy projek-

cie oraz „koszty operacyjne”, związane z zakupem odpowiedniego sprzętu, oprogramowania (np. program ATLAS), dyktafonów, kaset, drukarki, papieru, ksero, kamery wideo itp., a także dodatkowe koszty (np. wynagrodzenia dla respondentów czy zwrot kosztów przejazdów). W tabeli 5.1 przedstawiono sposób kalkulacji kosztów przykładowego projektu. W części poświęconej wyzwaniom, przed jakimi staje badacz, omówiono niektóre trudności, jakie może on napotkać na swojej drodze (np. w przypadku badań prowadzonych wśród osób zatrudnionych na różnych szczeblach administracji w wybranym urzędzie).

W rozdziale 6 poświęconym problemowi jakości w badaniach jakościowych Flick podkreśla, że sprowadza się ona przede wszystkim do solidnego przeprowadzenia badania na każdym jego etapie: projektowania, realizacji i analizy wyników. „Jakość badań postrzega się raczej jako kwestię związaną ze sposobami ich przeprowadzenia” (s. 110). Na etapie projektowania opiera się ona na odpowiednim doborze metody lub schematu badania i stosowania się do zasady niearbitralności (metoda powinna być właściwie dobrana) i adekwatności (dopasowana do problemu). W toku badań należy odpowiednio wyważyć rygoryzm (jednoznaczne i konsekwentne stosowanie metody) i kreatywność (przyjmowanie nowych punktów widzenia, wniosków, adaptację metod do nowych warunków badania), spójność (np. zadawanie wszystkim tych samych pytań) i elastyczność (np. adaptację pytań do warunków wywiadu i badanej osoby). Na etapie analiz i upowszechniania wyników badacze powinni kierować się zasadą przejrzystości, powinni poszukiwać opinii zwrotnych od innych osób zajmujących się tą samą problematyką naukową. Należy też rozważyć sposoby artykułowania wyników i pisanie raportów do różnych typów odbiorców.

W rozdziale 7 pt. „Etyka w badaniach jakościowych” autor omawia kilka istotnych kwestii etycznych, ważnych z punktu widzenia projektowania i realizacji badania jakościowego. Píše, że przygotowując badanie należy zastanowić się nad istotnością problemu (czy nie został on już „przebadany” przez inne osoby), udziałem osób tzw. wrażliwych społecznie (np. dzieci, ubogich,

pacjentów) i potrzebą ich uczestnictwa. Trzeba też wziąć pod uwagę przygotowanie innych badaczy do wyruszenia w teren (przeszkolenie ich, uwrażliwienie na trudności). Flick uważa, że pytania badawcze powinny omijać sprawy intymne i osobiste, jeżeli nie zachodzi taka konieczność, należy bowiem zapewnić badanym osobom bezpieczeństwo i komfort, a także nie wprowadzać ich w błąd. Nawiazanie kontaktu z ludźmi, których chcemy badać, wymaga uzyskania świadomej zgody (np. przez podpisanie dwustronnej umowy lub przez poinformowanie uczestników o celu badania i stwierdzenie tego na piśmie) i zagwarantowania ochrony danych osobowych. Zbierający dane badacz powinien być świadomy tego, że jego obecność wywołuje pewne zakłócenia w terenie, wywiera wpływ na życie ludzkie, wobec czego nie powinien przekraczać granic „intymności” i w żadnym wypadku ranić badanej osoby. Podczas analizy danych należy sprawiedliwie traktować wszystkich badanych, nie umniejszając ich rangi, zapewnić im anonimowość (również w czasie dyskusji z innymi badaczami). Flick daje też dobrą radę: „Unikaj komentarzy danych”, co oznacza, żeby nie przechowywać ich do końca życia i niszczyć, gdy już nie będą nam potrzebne.

W rozdziałach 8 i 9 omówiono pokrótce najistotniejsze metody badań jakościowych. Składają się na nie dane werbalne (wywiady indywidualne i grupowe) oraz dane etnograficzne i wizualne (obserwacje i metody wizualne). Celem autora nie jest podręcznikowe ujęcie, czym są poszczególne metody, ale „przyjrzenie” się im i dostarczenie czytelnikowi pewnej „ramy pojęciowej”. Każda z metod została omówiona według następującego schematu: perspektywa badawcza i teoria, pytania badawcze, dobór próby, porównania, generalizacja, triangulacja, jakość, pisanie, schemat podstawowy, zasoby i wyzwania, etyka, przykład, podsumowanie. Omawiając każdą metodę uwzględniono wszystkie etapy projektu badawczego opisane we wcześniejszych rozdziałach pracy.

Rozdział 10 pt. „Analiza danych jakościowych” prezentuje główne metody analizy danych tego typu. W pierwszej części omówiono kodowanie i kategoryzację, które polegają na „poszukiwaniu istotnych elementów da-

nych oraz poddaniu ich analizie przez porównanie z innymi danymi, nazywanie i klasyfikowanie” (s. 170). Stosując tego typu analizę korzystamy z zebranego materiału empirycznego, a celem całej procedury może być sformułowanie teorii. Porównania można przeprowadzać na trzech poziomach: w obrębie konkretnych kategorii (np. korzystając z różnych wywiadów), porównania poszczególnego przypadku (np. co badany mówi na różne tematy), porównania przypadków (podobieństwa i różnice). Na drugi przedstawiony przez autora typ analizy danych jakościowych składają się: analiza konwersacyjna, analiza dyskursu i dokumentów. Sprowadza się ona do selekcji materiałów (np. tekstów prasowych, dokumentów) i rejestracji codziennych praktyk (np. rozmów). W tym przypadku celem analiz jest ustalenie, w jaki sposób konstruowany jest problem w społeczeństwie. Prowadzi to do stworzenia ogólnego modelu, który zestawia się z badanym przypadkiem.

Ostatni rozdział nosi tytuł „Projektowanie badań jakościowych: podsumowanie”. Przedstawiono w nim najważniejsze konkluzje, wykorzystując diagram (w którym ujęto metody i schematy badań jakościowych) i tabelę (w której umieszczono różne metody badawcze, opisane w podręczniku i odpowiadające im kolejne

etapy projektowania badania według porządku: perspektywa badawcza, teoria, pytania badawcze, itd.). Rozdział zawiera też użyteczny model konspektu badania, który może być wykorzystany w czasie pracy nad nowym projektem. Warto zwrócić uwagę na kilka praktycznych rad autora dotyczących całego projektu badawczego, między innymi stosowania zasady przejrzystości całego projektu i pytań badawczych, adekwatności metody, przyjęcia określonej perspektywy naukowej, doboru próby, poziomu generalizacji, rozważenia możliwych problemów etycznych.

Książka *Projektowanie badania jakościowego* to publikacja użyteczna, warta polecenia wszystkim studentom wykorzystującym w swoich pracach licencjackich i magisterskich metody jakościowe, a także bardziej doświadczonym badaczom. Warto ją zarekomendować zwłaszcza osobom ubiegającym się o sfinansowanie projektu badawczego. Zgodnie z intencją autora można powiedzieć, że książka pełni dwie funkcje: „[...] jako samodzielna pozycja ma dostarczyć szeroko zakrojonego opisu problemów i rozwiązań dotyczących projektowania badań jakościowych, natomiast jako uzupełnienie pozostałych tomów serii stanowi dla nich ogólną ramę zarówno na poziomie praktycznym, jak i metodologicznym” (s. 20).